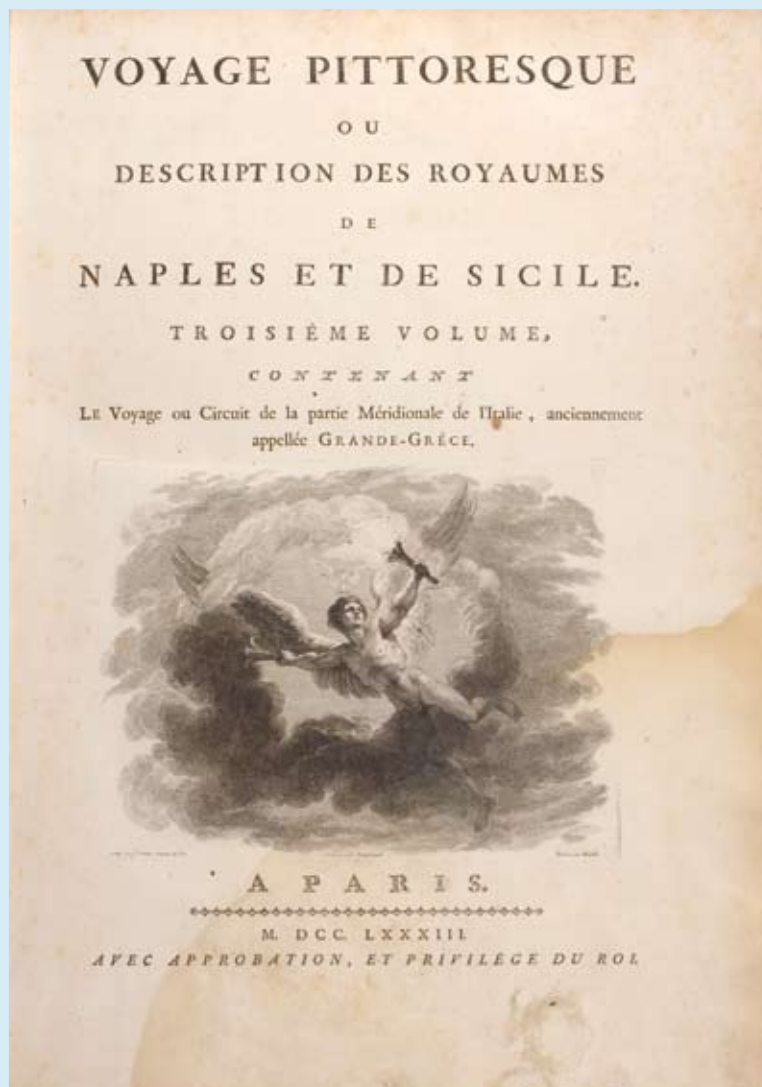

Det fortryllende Italien. 'Den vilde greve' og 1700-tallets nye rejseidealer

Af Mikael Frausing, ph.d., sekretariatsmedarbejder, Dansk Center for Herregårdsforskning

Den 15. maj 1795 modtog Jørgen greve Scheel (1768-1825) med sin hustru Christiane Mette grevinde Bille-Brahe (1771-1844) kongelig rejsetilladelse til at drage på et længere ophold „til Tyskland i deres egne ærinder!“ Rejsen gik til kurbyen Karlsbad i Böhmen og ved at tage nogle ugers sommerophold ved et af Europas mest fashionable kursteder, kunne det unge grevepar vise sig frem og markere, at de var med på den nyeste europæiske mode. Kuropholdet i Karlsbad udviklede sig dog til en længerevarende rejse, som for Jørgens vedkommende kom til at vare knap seks år, og som førte ham vidt omkring i et krigshærget Europa præget af Napoleons hære. Det blev en skæbnesvanger rejse, der endte med at sætte

sig dybe spor i parrets ægteskab, og som bidrog til at skubbe grevskabets allerede skrøbelige økonomi ud over kanten.²

Jørgen Scheels første rejse 1787-89: den klassiske dannelsesrejse

Den adelige dannelsesrejse, også kendt som *Grand Tour*,³ var i løbet af 1500- og 1600-tallet blevet en fast integreret del af den adelige uddannelse. Som afslutning på deres studier, og typisk i alderen 15-20 år, drog adelens sønner på rejse i Europa i selskab med en tutor eller sammen med andre studerende. Dannelsesrejsen var typisk af nogle års varighed, hvor de unge adelsmænd tog længerevarende ophold ved ridderakademier, universiteter og fyrstehoffer i Tyskland, Frankrig, Schweiz og Italien. I 1600-tallet kunne rejserne desuden involvere krigstjeneste som led i uddannelsen til officer, men i løbet af 1700-tallet fandt den adelige dannelsesrejse en nogenlunde fast form. Rejserne bestod nu af studier ved universiteter i Tyskland efterfulgt af ophold ved et fyrstehof – helst afsluttende med ophold ved Versailles. Her var der mulighed for at møde andre adelige og af-

Af Jean-Claude Richard de Saint-Non: 1781-1786
Blandt bøgerne i Jørgen greve Scheels kæmpemæssige bibliotek fandtes et stort antal rejseberetninger, deriblandt ”Voyages pittoresque ou Description des Royaumes Naples et de Sicile” (Malerisk rejse eller beskrivelse af Kongerigerne Napoli og Sicilien) udgivet i fem bind 1781-1786. Det monumentale værk er et af de tidligste eksempler på 1700-tallets romantiske rejselitteratur skrevet på fransk, og bogen dannede mode for rejsendes oplevelse af ’det ’pittoreske Italien’. Foto: Heidelberg University Library.

Jørgen Scheel blev i 1790 gift med sin kusine, Christiane Mette Bille-Brahe, fra stamhuset Hvedholm på Sydfyn. Jens Juels portrætter fra 1794 viser det unge grevepar afbildet i romantikkens nye idealer om naturlighed. Den ydre pynt er reduceret, og Jørgen ser drømmende frem for sig. Christianes hår er opsat „naturligt“, altså bevidst krøllet og uglet med henblik på at virke naturligt. Foto: Gammel Estrup – Herregårdsmuseet.

prøve og finslibe egne færdigheder inden for adelige dyder som ridning, fægtning, dans, musik, skrivning og konversation.

Som andre unge medlemmer af aristokratiet havde også Jørgen greve Scheel i sin ungdom været på en sådan klassisk, adelig dannelsesrejse. I 1786, som kun 18-årig, havde han arvet grevskabet Scheel og

slægtens øvrige store besiddelser på Djursland, men manglede endnu at fuldføre sin uddannelse. Han rejste derfor til universitetet i Göttingen, hvor han havde selskab af sin hovmester Jens Bloch samt den unge greve til Bregentved, Adam Gottlob Moltke. I tråd med idealerne om den dannede adelsmand omfattede studierne en lang række, meget forskellig-

artede, fag – herunder antikke forfattere som Cicero og Tacitus, moderne historie og naturhistorie, økonomi og manufaktur,⁴ naturret og politik, fransk og italiensk, samt matematik og fysik. Efter cirka et års ophold i Göttingen begav Scheel sig på en rundrejse til en række tyske og hollandske byer, hvorfra han fortsatte til sit afsluttende ophold i Paris. I løbet af sommeren 1789, blot få uger før udbruddet af den Franske Revolution, vendte han hjem for at gifte sig med sin kusine, Christiane Mette Bille-Brahe og flytte ind på grevskabets hovedsæde Scheel (det nuværende Sostrup).⁵

Jørgen Scheels rejse 1787-89 var i et og alt udtryk for den klassiske adelige dannelsesrejse, der, som et overgangsritual, markerede afslutningen på den unge adelsmands uddannelse og overgangen til voksenlivet. Dette nærmest emblematiske udtryk derved, at Jørgen Scheel ved hjemkomsten kunne fejre bryllup og tage grevskabet i besiddelse.

For Jørgen Scheel var dannelsesrejsen en selvfølgelig og helt traditionel afslutning på hans uddannelse som adelsmand, sådan som det siden begyndelsen af 1600-tallet havde været det for alle mandlige medlemmer af Scheel-slægten.⁶ Men billedet af den unge adelsmand på dannelsesrejse i Europa forfører os. For en nøjere betragtning og i historisk tilbageblik, kan vi konstatere, at Jørgen Scheel var blandt de allersidste af sin stand til at rejse på denne måde. Den klassiske dannelsesrejse for unge adelsmænd var ved at udspille sin rolle.

Oplysningstidens nye interesse for videnskab, teknik, praktiske færdigheder og samfundsnytte bidrog efterhånden til en akademisk specialisering, der betød, at adelssønnernes mere generelle studier ud fra helt andre idealer blev kritiseret som værende overfladiske og 'lidt af hvert af alting'. Kritikken blev kun forstærket af, at mange af de mest populære universitetsbyer i løbet af 1700-tallet havde oparbejdet et slet rygte for vellyst, slagsmål og drikfældighed. De lange ophold ved udenlandske hoffer kom ligeledes under beskydning i takt med, at adelens og hoffets omgangsformer blev anset for at være kunstige og forældede.⁷ Den klassiske dannelsesrejse var således allerede i tilbagegang, da udbruddet af Den Franske Revolution medførte, at studierejserne både til Frankrig og det øvrige Europa nærmest ophørte, for aldrig rigtigt at blive genoptaget efter Napoleonskrigenes afslutning i 1815.

Jørgen Scheels anden rejse 1795-1801: den romantiske dannelsesrejse

Da greveparret Jørgen Scheel og Christiane Mette Bille-Brahe tog på kurophold i 1795 var det et typisk udtryk for nye rejseformer – den romantiske dannelsesrejse – som havde vundet frem blandt de højeste kredse hos adelen i 1700-tallet. Der var nu tale om rejsende, der oftest var ældre og etablerede, og som rejste som ægtepar eller som familier. I årene op mod 1800 møder man derfor også mange flere kvindelige rejsende end tidligere – i første omgang altid i selskab med fædre, ægtemænd, brødre og mandlige

Efter brylluppet flyttede greveparret ind på herregården Scheel (det nuværende Sostrup), der var hovedsæde for grevska-bet Scheel. Parret iværksatte en kostbar nyindretning af herregården, som blandt andet blev udstyret med et meget stort og prægtigt bibliotek. Foto: Jesper Munk Andersen.

slægtninge. Fra den klassiske dannelsesrejse videre-førte man idealet om, at rejsens formål var en kultivering, forbedring og forfinelse af smag og manerer. Dette skulle nu opnås gennem studier af kunst og arkitektur, i mødet med Antikkens og Renæssan-cens store mestre, i den inderlige naturoplevelse, men også ved deltagelse i sociale sammenkomster og dannet selskabelighed i de byer, man besøgte.⁸

Baggrunden for de nye rejser var, at rejser generelt var blevet mere tilgængelige i løbet af 1700-tallet med

indførelsen af det såkaldte *post-system*. Her kunne rejsende næsten overalt i Europa benytte et effektivt system af såkaldte poststationer, der gav mulighed for at skifte heste med cirka 20 kilometers mellemrum. Nyskabelsen forkortede rejsetiden markant, hvilket igen muliggjorde kortere fornøjelses- og rekreations-rejser, det vil sige af ugers eller måneders varighed snarere end år.⁹ Postsystemet var en sikker og effektiv forbedring for de rejsende, der, som det unge grevepar Scheel, havde råd til at rejse i egen vogn.

Jørgen Scheel og Christiane Mette Bille-Brahes rejserute i foråret 1795 indeholdt et længere ophold i Dresden. Fra Dresden gik turen mod kurbyen Karlsbad i Böhmen, hvor man undervejs gjorde stop ved fæstningen Königstein i Sachsen. Festung Königstein, Bernardo Bellotto, 1756-1768. Foto: Wikimediacommons.

Karlsbad og Wien 1795-96

Blandt nyhederne for 1700-tallets rejsende hos ade-len og medlemmer af eliten var at tage på kurop-hold ved mineralske kilder, der, med opbakning fra tidens medicinske videnskab, oplevede en stærk op-blomstring. Kurgæsterne kunne 'tage vandet', det vil sige drikke vand fra kilderne og bade i de varme kilder. Indtagelsen af vand og bade i koldt og varmt vand blev anset som medicinske foranstaltninger, der foregik på faste tidspunkter på dagen. I kurbyer

som Pyrmont, Baden-Baden, Aix-les-Bains og Bath udviklede der sig efterhånden også et rigt og fashio-nabelt selskabsliv.

I Karlsbad kunne Christiane Mette Bille Brahe og Jørgen Scheel omgås med andre medlemmer af den eu-ropæiske adel og gæsterne kunne promenere, overvære koncerter og deltage i middage og baller på byens hotel-ler. Opholdet i Karlsbad, som efter alt at dømme var plan-lagt til nogle få uger hen over sommeren, blev forlænget, da greveparret valgte at fortsætte rejsen til Wien.

Karlskirche, Wien . Under opholdet i Wien 1795-96 har Jørgen Scheel og Christiane Mette Bille-Brahe kunnet opleve habsburger-nes residensby på højdepunktet af sin pragt og rigdom. Den pompøse og storslåede barokarkitektur dominerede byen, for eksempel Karlskirche, der blev opført 1737. Foto: Wikimediacommons.

Christiane Mette Bille-Brahe og Jørgen Scheel opholdt sig i Wien gennem vinteren 1795-96. Vintersæsonen i Habsburgernes residensby har budt på et overdådigt selskabsliv, hvor ægteparret har fundet sig til rette i et fornemt selskab blandt byens elite.

Habsburgsdynastiets succes i 1700-tallet betød, at Wien blev et centrum i et mægtigt multinationalt rige og en af Europas kulturhovedstæder. Barok-arkitekturen dominerede byen, og musikalsk satte wienerklassikken med navne som Haydn, Mozart og Beethoven

nye standarder. For greveparret Scheel er aftenerne blandt andet blevet tilbragt med at gå til koncerter i byens adelspalæer eller i tidens nye koncerthuse.

Under opholdet i Wien begyndte Jørgen Scheel at træffe forberedelser til at besøge det berømte karneval i Venedig. Rejsen til Venedig blev dog aldrig til noget, men i begyndelsen af marts 1796 satte han i stedet kursen mod Rom. Christiane Mette Bille-Brahe, som nu var gravid med parrets tredje barn, blev tilbage i Wien for at afvente sin mands tilbagevenden.

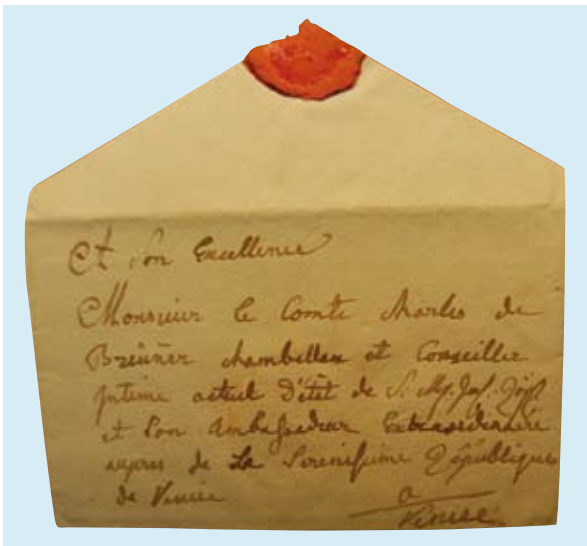
Opholdet i Rom 1796

Efter to ugers rejse ankom Jørgen Scheel til Rom. Italien var højeste mode, og tidens populære rejseberetninger indeholdt maleriske beskrivelser af Italien, kunsten, de antikke ruiner og landskaberne. Jørgen Scheel havde i sin bogsamling adskillige sådanne rejseberetninger fra Italien, men også titler med beskrivelser af så fjerne egne som Sibirien, Afrika og Australien.¹⁰ Men netop de italienske byer besad den følelsesfulde stemning, sentimentalitet i tidens sprogbrug, som efter udgivelsen af *A Sentimental Journey Through France and Italy* i 1768, blev efterlignet i utallige rejseberetninger, dagbøger og breve. Rejseberetningen som litterær genre blomstrede og nåede et højdepunkt med Goethes *Italiensk Rejse* (udgivet 1813-17), der helt i romantikkens ånd beskrev digterens inderlige og følsomme oplevelse i mødet med det fremmede.¹¹ For de Italiens-rejsende var byerne Venedig, Firenze og Napoli blandt de mest populære

rejsemål, men intet kunne måle sig med Rom, der for alle rejsende var et uomgængeligt stop på rejsen.¹² For Jørgen Scheel, drevet af umættelig appetit på viden og oplevelser, har byen stået som en uimodståelig fristelse.

Antikken var højeste mode, og attraktionen ved Rom var først og fremmest byens antikke ruiner og byens mange nye udgravninger, der var begyndt at blotlægge sporene efter Romerrigets hovedstad. En ny videnskabelighed prægede tiden, og for mange af byens besøgende blev det et vigtigt mål med opholdet selv at deltage i opmålinger eller udgravninger. I løbet af den første uge efter ankomsten havde Jørgen Scheel fået kontakt til den danske arkæolog og møntsamlers Jørgen (Georg) Zoëga, som på dette tidspunkt arbejdede i Rom. Gennem bekendtskabet med Dr. Zoëga fik Scheel en guide til byen samt mange kontakter til det gode selskab. Efter introduktion hos Kardinal Borgia i Vatikanet, der fungerede som samlingspunkt for danskerne i Rom, gik turen rundt til kunstsamlinger og museer i hele byen.¹³

Selv efter fire ugers ophold i byen kunne Jørgen Scheel fylde en hel dag med sightseeing, der omfattede både kirker, kunstsamlinger og mindesmærker fra oldtiden. Fra den 25. april 1796 kan man i hans dagbog følge dagens program, der begyndte i Vatikanet med besøg hos lederen af den pavelige husholdning (Maestro de Camera del Papa). Det rigt udsmykkede sakristi som pave Pius VI havde ladet indrette i Peterskirken i 1780'erne faldt dog ikke i Scheels smag, som det spydigt kommenteredes i hans dagbog. Efter besøg i Peters-

Anbefalelsesbreve. Jørgen Scheel begyndte i slutningen af året 1795 at indhente anbefalelsesbreve som forberedelse til et besøg i Venedig. Fra en god bekendt i Regensburg modtog han en anbefaling til dennes far, der var Habsburgernes ambassadør i Venedig. Anbefalelsesbreve var en nødvendig del af rejsen, som kunne introducere den rejsende til aristokratiske kredse i fremmede byer. Elitens rejser i 1700-tallet var på denne måde betinget af at kunne demonstrere både rang og et stærkt netværk, der gjorde det muligt at blive introduceret til de rette kredse. Rejserne var også udtryk for – og i sig selv med til at skabe – en fælles elitekultur i aristokratiske kredse, hvor man færdedes hjemmevant i selskabslivet blandt ligesindede. Foto: Dansk Center for Herregårdsforskning.

kirken fulgte besøg til flere kunstsamlinger samt kirken San Pietro in Montorio, hvor man så Raphaels maleri af Kristi Himmelfart. Derefter gik turen tilbage med besøg i 'Rotonden', det vil sige Pantheon, og Piazza Colonna,

hvor man så Marcus Aurelius-søjlen. Scheel bemærkede her, at „opgangen er meget romersk, nemlig uren“. I guidebøger og rejseberetninger fra Rom var det almindeligt blandt udenlandske rejsende at bedømme byen som særdeles beskidt.¹⁴

Napoli 1796-99

Endnu var Jørgen Scheel dog ikke færdig med sine oplevelser i Italien, og han rejste snart videre til det skønne Napoli – på trods af advarsler om byens forførende virkninger. Napoli var allerede i 1790'erne veletableret som afslutning på den romantiske dannelsesrejse. Men turen fra Rom sydpå til Napoli markerede samtidig en overskridelse fra det sikre til det farefulde. Ikke bare måtte rejsende forberede sig på at være – eller føle sig – mere udsatte for overfald og sygdomme, men Napoli var også endepunktet for dannelsesrejsens sydgående retning, som samtidigt var én glidende bevægelse fra orden og civilisation mod et friere og mere sanseligt liv i syden.¹⁵ Napoli repræsenterede for 1700-tallets nordeuropæiske rejsende en sorgløs nydelse og sensualitet, som, for en tid, frisatte den rejsende fra opdragelsens snærende bånd – men også overgav dem til den sirenesang, som truende kunne lokke og forføre.

Napoli var på dette tidspunkt en af Europas største byer og hovedstad for dobbeltmonarkiet „Kongerigerne Napoli og Sicilien“. Hoffet i Napoli udstrålede rigdom og pragt, mens fyrster, hertuger og andre adelige fyldte dagene med fornøjelser og aftenerne med teaterbesøg og selskaber. De nye ud-

De mange nye besøgende i Rom skabte en stor efterspørgsel på guidebøger, kort og indgraveringer, som blev hjembragt fra byen som souvenirs. Kunstneren Giovanni Piranesi skabte fra midten af 1700-tallet en række panoramaer ('Vedute') af bygningsværker i Rom, for eksempel dette af Pantheon eller 'Rotonden'. „Veduta interna del Panteon volgarmente detto la Rotonda“, Giovanni Piranesi, cirka 1770. Foto: Wikimediacommons

gravninger af byerne Pompeji og Herculaneum var vigtige attraktioner, der tilfredsstillede de besøgendes interesser i Antikken, men Napoli var ikke mindst berømt for sin smukke og dramatiske kyststrækning.

Først og fremmest var Napoli dog berygtet over hele Europa for sin nydelsessyge og et udsvævende selskabsliv. Byens udenlandske besøgende havde et vigtigt og gæstfrit samlingspunkt hos den engelske gesandt Lord Hamilton, hvor ikke mindst hans hu-

Udsigt over Napoli–bugten. Napoli var berømmet for sin skønhed, og særligt kysten ved Napoli-bugten tiltrak malere og kunstnere fra hele Europa. I løbet af 1700-tallet skabtes en ny interesse for landskabsmaleriet, hvor malere afbildede kyster, bjergpartier og landskaber. De nye idealer i malerkunsten påvirkede tidens rejsende til at opsøge udsigtspunkter og tage på ture i omegnen, som skulle være ’maleriske’, det vil sige så nær som muligt ligne scener fra landskabsmalerierne. Napoli passede perfekt til tidens smag med vulkanen Vesuv tæt på, en dramatisk kyststrækning, grotter og udsigtspunkter over byen og vandet., *Vue du Golfe de Naples*“, Claude Joseph Vernet, 1748. Foto: Wikimediacommons

stru Emma Hamilton, af Goethe beskrevet som århundredets smukkeste kvinde, samlede en stor skare beundrere omkring sig. Under sit ophold i Napoli var også Jørgen Scheel flittig gæst hos ægteparret Hamilton, og dagene forløb typisk med en ridetur om morgenen i det omkringliggende landskab, middage med andre adelige herrer, eftermiddage og aftener i et af byens mange teatre eller til fester.¹⁶

Som mange andre af tidens rejsende må Jørgen Scheel være blevet betaget af Napoli. Men om dette alene forklarer hans højst overraskende beslutning om simpelthen at forlænge opholdet i Napoli på ubestemt tid, eller om svaret har flere årsager, lader sig ikke afgøre. Christiane Mette Bille-Brahe, som i månedsvis havde afventet sin mands tilbagekomst til Wien og var derefter vendt hjem til Danmark for at

føde, forsøgte hjemmefra forgæves at få sin mand til at vende hjem.¹⁷

Månederne afløstes af år, og Jørgen Scheel fortsatte *la dolce vita* i Napoli, alt i mens den europæiske storkrig rykkede stadig længere ned i Italien og tættere på Napoli. Først efter tre års ophold – da Christiane Mette Bille-Brahe forlængst var flyttet til København med de tre børn, og gælden på godserne var kommet helt ud af kontrol – afsluttedes opholdet i 1799. Krigshandlingerne var da nået til Napoli, og englændernes erobring af byen tvang derfor Scheel ud af byen og til at tage flugten op gennem Italien sammen med den franske hær. Først til Genova, hvor han opholdt sig næsten et år under byens langvarige belejring og siden til Paris, hvor han i karakteristisk stil genoptog et overdådigt selskabsliv. Først da kreditten og lånemulighederne efter flere måneders ophold også her slap op, begav han sig hjemad og nåede endeligt frem til et vinterkoldt Danmark i begyndelsen af 1801.

Jørgen Scheels to rejser

– og 1700-tallets skiftende dannelsesideal

Jørgen Scheel foretog to store udlandsrejser i sit liv. Den første rejse i 1787-89 var en klassisk dannelsesrejse, et traditionsbundet, men også lidt forældet og tilbageskuende ritual for unge adelsmænd. Med en aldrig svigtende sans for at placere sig i begivenhedernes centrum er det ganske symptomatisk, at Jørgen Scheel afsluttede sin dannelsesrejse i Paris netop i 1789. Med udbruddet af den Den Franske Revolu-

tion afsluttedes de europæiske adelssønners ophold ved hoffet i Versailles – og den klassiske dannelsesrejse i videre forstand.

Rastløs, lidenskabelig og altid parat til at afprøve den seneste mode var Jørgen Scheels anden store rejse et vidnesbyrd om ændrede rejseideal i 1700-tallet. Den romantiske dannelsesrejse var nyskabende med sit fokus på den følsomme rejsende, der forandrede sig i det inderlige og personlige møde med det fremmede – rejseformer som peger frem mod en senere tids turisme og oplevelsesrejser.¹⁸ Rejserne havde fortsat en klangbund i idealerne om den store dannelsesrejse, hvor den rejsende gennem mødet med det fremmede skulle få ny viden, lære om verden og afprøve sig selv, sine evner og færdigheder. De nye rejser omfattede tillige kvinder, om end de endnu helst skulle rejse i selskab med mænd, og betød også store skift i de rejsende interesser. Tidens rejseberetninger beskrev antikke ruiner, maleriske landskaber og landsbyer, renæssancekunst, men fungerede også som guide og anmeldelse af byernes selskabsliv i form af koncerter, teatre og dannet selskabelighed, der viser, at rejserne fortsat var forbeholdt de få og de allerrigeste i den europæiske elite.

For Jørgen Scheel og hans familie, satte de to rejser også klare skel på det helt personlige plan. Ved hjemkomsten fra den første rejse stod Jørgen Scheel ved indgangen til sit voksenliv og en livsbane, hvor alt var tilrettelagt som arving i en af landets ældste adelsfamilier: ægteskab, børn, lensgrevetitel og vidstrakte godser. Alt dette splintredes med den anden

rejse og den uforklarlige beslutning om at forblive i Napoli.

Hvor anderledes var ikke billedet ved hjemkomsten efter den anden rejse i 1801? Godsets økonomi var hårdt tynget af gæld, og der havde allerede én gang været afholdt auktion over indboet på grevskabets hovedsæde Scheel. Christiane Mette Bille-Brahe var flyttet til København, parrets tre børn på henholdsvis fire, syv og ni år kendte næppe deres far, der havde været borte i næsten seks år.¹⁹ De tunge skyer lattede en smule, da ægteparret året efter genoptog samlivet, men de økonomiske vanskeligheder – og det kolossale overforbrug – fortsatte ufortrødent. I 1807 var man nødsaget til at ty til det indtil da utænkelige: opløsning af grevskabet og frasalg af herregårdene én for én. Senere fulgte parrets skilsmisse og godsets endelige konkurs, hvor Jørgen Scheels ejendomme blev sat under administration. Men det er en helt anden historie.

Noter:

1. Jørgen Scheels (1768-1825) privatarkiv: Personlige papirer og dagbogsoptegninger 1794-1809, *Reise-Pass für den Ritmeister Grafen von Scheel, 15ten Maii 1795*, Rigsarkivet (København).
2. Matthiessen (1954), s. 79-110. Jørgen Scheels rejse 1795-1801 er indgående beskrevet i Hugo Matthiessens biografi, *En Greve*.
3. Helk (1991). Beskrivelsen af den klassiske dannelsesrejse er baseret på Vello Helks studier af danske og norske studerende i udlandet fra Reformation til Napoleonskrigene.

4. 'Manufaktur' betegnede i 1700-tallet fortrinsvis fremstillingsvirksomhed af tekstil og klædevarer med udpræget brug af arbejdsdeling, men, i modsætning til 'fabrik', uden anvendelse af maskiner i produktionen.
5. Helk (1991), s. 193f; Matthiessen (1954), s. 29ff.
6. Nielsen (1993), s. 29ff.
7. Sweet (2012), s. 7; Towner (1985), s. 297f; Helk (1991), s. 286ff.
8. Sweet (2012), s. 3ff.
9. Withey (1997), s. 10f.
10. Grenå Byfoged Djurs Nørre & Djurs Sønder Herredsfoged, *Katalog over løsøre solgt ved auktion hos grev Scheel 1796*. Rigsarkivet (Viborg)
11. Mellem udgivelsen af Sentimental Journey og Italiensk Rejse, udkom en strøm af rejsebeskrivelser og guidebøger, som efterhånden skabte en nogenlunde fastlagt rejserute gennem Italien fra Alperne i nord til Napoli i syd og eventuelt videre til Sicilien og Sardinien.
12. Sweet (2012) indeholder en analyse af byernes forskellige karakteristika i tidens rejseberetninger.
13. Jørgen Scheels (1768-1825) privatarkiv: Personlige papirer og dagbogsoptegninger 1794-1809, *Journal de Rome*, Rigsarkivet (København).
14. Jørgen Scheels (1768-1825) privatarkiv: Personlige papirer og dagbogsoptegninger 1794-1809, *Journal de Rome – Mandagen den 25. April*, Rigsarkivet (København), og Sweet (2012), s. 143f.
15. Chard (2014), s. 12f; Sweet (2012), s. 164ff.
16. Matthiessen (1954), s. 80ff.
17. Jørgen Scheels (1768-1825) privatarkiv: Breve og Koncepter A-B, *Breve fra Christiane Mette Bille-Brahe*; Rigsarkivet (København); Matthiessen (1954), s. 87f.

18. Om udviklingen fra den romantiske dannelsesrejse til turistrejser, se Withey (1997).

19. Om Christen Scheel, se også artiklen i denne bog „Et upassende og dernæst et fornuftigt parti. Om Christen Scheel „den Fattige“ til Gammel Estrup og hans to ægteskaber“.

Utrykte kilder:

Jørgen Scheels (1768-1825) privatarkiv, Personlige papirer og dagbogsoptegninger; Breve og Koncepter, Rigsarkivet København.

Grenå Byfoged Djurs Nørre-Djurs Sønder Herredsfoged, Katalog over løsøre solgt ved auktion hos grev Scheel 1796. Rigsarkivet (Viborg).

Litteraturliste:

Boeskov, Signe Steen: „Fra den gamle frue til den vilde greve. Om et generationsskifte på Gammel Estrup afspejlet i indretning“, i Britta Andersen m.fl. (red.), *Herregårdshistorie 8*, Gammel Estrup – Herregårdsmuseet 2013, s. 9-22.

Chard, Chloe: *Tristes Plaisir. A critical reader of the Romantic Grand Tour*, Manchester University Press, 2014.

Goethe, Johann Wolfgang v.: *Italienische Reise*, bd. 1-2, udg. 1813-17 (forkortet dansk udgave: Goethe, J.W.v.: *Italiensk Rejse*, Selskabet Bogvennerne 1960-62).

Helk, Vello: Dansk-norske studierejser 1661-1813, bd.1-2, Odense Universitetsforlag 1991

Lyngholm, Dorte Kook: „Et upassende og dernæst et fornuftigt parti. Om Christen Scheel „den Fattige“ og hans to ægteskaber“, i: Britta Andersen m.fl. (red.), *Herregårdshistorie 10*, Gammel Estrup – Herregårdsmuseet 2015.

Matthiessen, Hugo: *En Greve*, G.E.C. Gads Forlag 1954.

Nielsen, Vibeke: „Gammel Estrups ejere“, i Frits Nicolaisen (red.): *Gammel Estrup*, Randers Amts Historiske Samfund 1993, s. 52ff.

Sterne, Laurence: *A Sentimental Journey through France and Italy*, [1768], London 2005.

Sweet, Rosemary: *Cities and the Grand Tour. The British in Italy, c. 1660-1820*, Cambridge University Press, 2012.

Towner, John: „The Grand Tour: a key phase in the history of tourism“. I: *Annals of Tourism Research*, vol. 12, no. 3, s. 297-333, New York 1985

Withey, Lynne: *Grand tours and Cooks' tours : a history of leisure travel, 1750 to 1915*, New York 1997.